

Զ Ա Ն Ա Զ Ա Ն Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

Սինա լեռք. — Անգղիական օրագրաց մօտերս հրատարակած լուրը ամեն հնա-
խօսից ու արեւելագիտաց զարմանքն ու
հետաքրքրութիւնը չարժեք. իբր թէ Պ. Պէք
(Beke) գտած և ստուգած ըլլայ ճշմարիտ
Սինա լեռը, և թէ աւանդութիւնը սխալած
է զնելով զՍինա 'ի հարաւակողմն պա-
ղեստինեան թերակղզւոյն, յերկարելով
զէպ 'ի Կարմիր ծով:

Արդէն միտ տարակուսական եղած էր
թէ այն լեռն որ սովորաբար Սինա ա-
նուամբ կը ճանչցուի, մի և նոյն լեռն ըլ-
լայ որուն վրայ ելաւ Մովսէս ընդունելու
օրինաց տախտակները: Եղան ոմանք որ
համարեցան թէ ճշմարիտ Սինա լեռը 40
մղոնի չափ հեռու է մինչև հիմա կարծուած
Սինայէն, և այս իրենց կարծիքը հաստա-
տեցին մէկ քանի արաբական աւանդու-
թեամբք: Այն տեղը ուր կը գնէ Պ. Պէք
բուն Սինա լեռը, երբեք երբեք գետին
տակէն որոտուններ կը լուսին, որ անտա-
րակոյս հրաբղխային պատճառէ մը յա-
ռաջ կու գան. որով կը մեկնուի աստիճա-
նով մ'այն որոտումները՝ զոր կը լսէին իս-
րայէլացիք, երբ Մովսէս լեռան վրայ ե-
լաւ, և կեցաւ քառասուն օր իսաւարի ու
փայլատական մէջ:

Եւ ահա այս բանն ստուգելու համար,
Պ. Պէք արշաւանք մ'ըրաւ անցեալ ղեկ-
տեմերն ամսոյն մէջ: Եգիպտոսի փոխար-
քայն իր ամեն կարևոր պէտքերը հոգաց-
Պ. Պէք գնաց յԱլքապա, սկսաւ իր քննու-
թիւնները և յաղոյութեանք լմբնուց-
Գտաւ որ ճշմարիտ Սինա լեռը թերա-
կղզւոյն մէջ չէ, այլ միով աւուրը ճա-
նապարհ հեռի, 'ի Հիւսիսային-արեւելա-
կողմն Ալքապայի. և հետեալբար գրեթէ
400 մղոն հեռու այն տեղէն, ուր կը կար-
ծուէր մինչև ցայտօր:

Պ. Պէքի ցուցած ճշմարիտ Սինա լեռը
կոչի յԱրաբացւոց Ճէպէլ-է-Դուր, լեռան
լուսն: Պ. Պէք լեռան զազաթան վրայ գո-
հնայ կենդանեաց մնացորդներն գտաւ, և
սեմական գրութիւններ. զորոնք, ըստ կար-
ծեաց բազմաճմուռ ճանապարհորդին,
գրուած են անոնք՝ որոց տուաւ Մովսէս
այդ օրէնքները: Լոնտոնայի աշխարհագրա-

կան Ընկերութեան այս գիւտիս վրայ ընե-
լիք որոշումը՝ հետաքրքրական է ամեն բա-
նիրուն հնախօսից և աշխարհագիտաց:

Խիվայի վրայ մէկ քանի տեղեկութիւնք. —
Բեզրոպուրի աշխարհագրական Ընկերու-
թեան պարբերական վերջին թերթից մէ-
կուն մէջ, Պ. Քուհն (Kuhn) քանի մը տե-
ղեկութիւններ հրատարակեց խիվայի վրայ,
զորս ինքը հաւաքեր էր արշաւանաց ա-
տեն: Քուհն ուսումնական նպատակաւ
քննեց խիվայի խանութեան մէկ մասը, և
իր այս քննութեան արդիւնքն եղաւ մէկ
քանի ընդհանուր տեղեկութիւններ խի-
վայի ընտանեկան կենաց ու տէրութեան
կարգաց վրայ: Տեսաւ այդ երկրին ան-
ցեալ փառադրութեանց հետքը, և այժ-
մեան խեղճութիւնները. որ մեծաւ մա-
սամբ անապատ մնացեր էր, հին ատե-
նուան ջրանցից շատերն ցամաքեր էին,
և չըջանայեաց բնութիւնը խեղճութեան
երևոյթ մը կ'ընծայէր: Դոդովորդեան զա-
նազան ցեղից մէջ անողորմելի թշնամու-
թիւն մը տիրած է. բնակչ չեն սիրեր
զիտորեմէնս, թէպէտ և կը վախեն ա-
նոցմէ:

Խանին իշխանութիւնը զսպեալ է 'ի պա-
լատականաց, որոնք կը բաղկանան մեծաւ
մասամբ 'ի փրկանաւորեալ գերեաց. բայց
գերութեան սովորութիւնը այս վերջին ա-
մաց մէջ մեծապէս ընկաւ: Քուհնի խօս-
քերէն կ'երևայ որ ուրիշ տարիներ հազա-
րաւոր գերիներ կը տեսնուէին 'ի վաճա-
ռատեղիս. և հիմա ամբողջ տարուան մէջ
և ոչ հազարի կը հասնէր գերեաց թիւը:
որոնք մեծաւ մասամբ Պարսիկ են, բայց
կը գտնուի մէջերին նաև Աթլան, Արա-
բացի ու Եբրայեցի. որոց հետ անասնոյ
պէս կը վարուին:

Խիվայի խանութեան ամբողջ ընակիչը,
միագումար հաստատունք ու թափառա-
կանք, հազիւ 800,000ի կը հասնի: Տէրու-
թեան եկամուտը գրեթէ 400,000 ռուպ-
է. տրոց զրութիւնը դրամական. որոց
ենթարկեալ է վաճառականութիւնը, անաս-
նագարմանութիւնը ու հողագործութիւնը:

Տէրութեան պաշտօնէից մեծագոյն մասը թոշակ չէն ընդունիր, անոր համար ապօրինաւոր ճամբաներով կը ճարեն իրենց դրամ: Երբ գրաւեցաւ Խանին պալատը, հարիւրաւոր ձեւագիրք գտնուեցան մէջը, որոնք պատմական տեղեկութիւններ կու տային Խիվայի վրայ, և քաղաքական յարաբերութիւններ Հնդկաստանի ու Տաճկաստանի հետ: Բայց այն աստիճան անկանոն վիճակի մէջ, որ անկարելի եղաւ կատարելով տեղեկութիւն մը ստանալ, եթէ ոչ յետին ժամանակաց վրայ, և ստիկա շատ բնական հետեւադր մ'է, եթէ մտածելու ըլլանք որ 'ի մեռանել Խանին բոլոր ունեցածը ժառանգացը մէջ կը բաժնուի. և Տէրութիւնը դիւան չունենալուն, ձեռագիրք չուսող և ստէպ կը կորստուին:

Տաճկաճ և Ափսանք Գերեաց. — Գերեաց Ափսանք բնակիչք երկու գլխաւոր ցեղ կը բաժնուին, և կ'անուանին ձենիս ու Նակոս (Djedgis, Nagos), որոնք բոլորովին կը տարբերին իրարմէ բարութ, սովորութեամբք, դիմօք և բարբառով: Առաջինք տակաւին բարբարոս վայրենութեան մէջ են, իսկ երկրորդքն բարեպիտոթեամբ ու մարդասէր հիւրընկալութեամբ երեւելիք: Զենիսաց խօսած լեզուն լի է ձայնաւոր գրերով, իսկ Նակոսացը հարուստ բաղաձայն տառերով, նշան անենաւին քաղաքականութեան:

Զենիսք նշանաւոր եղած են իրենց ահաւոր մարդազոյներով, և հաւանական կ'երեւալ թէ եկած ըլլան 'ի միջնախարհաց Ալիքիկոյ նման Ալանդից, և թերեւ մի և նոյն ժամանակ, այն է 'ի սկիզբն երկրորդ ասաներորդի դարու: Իսկ Նակոսք, որոց լեզուն, սովորութիւնները, պատմութիւնն ու աւանդութիւնք քննեց արբայն Պուշ (Bouche), կը հաստատէ թէ ասոնք երբայական ազտի գաղթականութենէ 'ի մի յառաջ կու գան որ բնակած է ձօն 'ի կանուխ ժամանակաց' գալով փոքր Ասիայէն ու Ասորեստանէն, անցնելով ընդ ծով, Եւ յիւրախ այս ցեղն միշտ բարենէր ու զթասիրտ եղած է, խնամող կանանց ու որդւոց, և մարդասէր առ սորովան, զորս իբրև որդւոց տեղ ունի, բոլորովին հակառակ Ափրիկէի միւս ժողովրդոց կենցաղավարութեան:

Զենիսք գրեթէ երկու միլիոն կը համարուին, իսկ Նակոսք չորս միլիոն. որ շատ աւելի է քան ինչ որ մինչև հիմա կ'ենթադրէին ալխարհագիրք: Աւին մէկ քանի մինչև 40 և 50 հազար և աւելի բնակչք

քաղաքներ, և բաղում հինգ և վեց հազարք. և բոլոր դաշտերն բնակեալ են խումբ խումբ տնակաց բաղմութեամբ: Զկնորսութեամբ և որսորդութեամբ կ'ապրին, բայց ունին գաղափար նաև երկրագործական կենաց. և երբ մօտենայ թշնամին կ'ապաւնին 'ի քաղաքս:

Իսկ Գերեաց Ափսանքը շատ տունկեր կ'արտադրէ, որոնք մեծ յարգ ունին, ինչպէս շաքար եղեգն, ծխախոտ, լեզակ, և ուրիշ ազգի ազգի ներկարար նիւթեր: Միեւ առուուոր ունի ձիթոյ և արմաւոյ. և յոյս կու տայ, որ քիչ ատենէն մեծ վաճառականական կարեւորութիւն պիտի ստանայ Ափրիկէի այս կողմը, որ բնութեան ամենահարուստ արգասաբեր երկիրն է:

Երկիր Հրոյ. — Գաղղիոյ ալխարհագրական ընկերութիւնը մօտեւ արշաւանք մ'ընել տուաւ յերկիր Հրոյ. և այս արշաւանաց առաջնորդն որ արխասիրտ անձ մ'էր հասնելով ձօն, այս կարեւոր տեղեկութիւնները կ'աւանդէ նոյն ընկերութեան:

Ելանք 'ի ցամաք, կ'ըսէ Բերդուիզէ (Pertuiset), յետքն դեկտեմբեր ամսոյ յամին 1873: Թէպէտ օդը գէշ ու սպառնալից էր, բայց ընկերութիւնը չուզեց երկարատեւ յամել ծովափան վրայ. մտանք 'ի խորս երկրին, Հոռն Գլխոյ ուղղութեամբ, ամենքս ալ զինեալ վերուստ 'ի վար:

Մինչև հիմա Հրոյ երկրին ծովափունքը միայն 'ի քննութիւն ասնուած էր, աստի կրնային տնկել գաղղիական դրօշը ուն երկրին վրայ, որ քիչ շատ անձանօթ էր տակաւին: Առաջին անգամ առջեւինս 20-25 քիլոմետր չըջալատող լիճ մ'եղաւ, որուն գեղեցիկ էր տեսքը, ծածկեալ հազարաւոր թռչուններով, բազիւրով ու սագերով, և անուանեցինք Գլուխ Արշաւանաց: Առաջ գնացինք, և գտանք որ երկիրը շատ յարմար էր մշակութեան ու գաղթականութեան, և ոչ իսկ մեր կարծածին համեմատ կլիմայն այնչափ շատ խիստ էր, որ թերեւ լաւագոյն կ'ըլլայ թէ որ սկսի մշակութիւն: Օգը ցուրտ է յայնան և 'ի ձմեռան, և միւս եղանակաց մէջ ամենատաք. ամբողջ օրեր արեւմտեան սաստիկ քամի մը կը փչէ, որուն բռնութիւնը այնչափ է՝ որ նոյն օրերուն կը ստիպուի ամենայն ոք տունքը առանձնանալ:

Չիւեան գաղթականութիւնը որ հաստատուեցաւ յամին 1843 'ի Փունդա-Արեւաս, մեծ յառաջագիմութիւն ըրած է վերջին չորս ամացս մէջ, և որովհետև շատ մօտ է

Հրոյ Երկրին, անոր համար կրնայ ապա-
ւէն ըլլալ մեզ 'ի նեղութեան: Քաղաքին
ճամբաները գեղեցիկ ու ընդարձակ են: և
մեր հոյակապ յիշատակարանները Ղազթա-
կանք կը պարտապէս 'ի բովոս ոսկւոյ և հանք-
ածխոյ, Ոսկին գետերէն կը հանեն բա-
ւական առատութեամբ: Հանքածխոյ բո-
վերն գեղեցիկ կապուտաւ մ'է անոնց՝ որ
չեն սպասեր անակնկալ բախտի յաջողու-
թեան, այլ կանոնաւոր ու յարատեւ աշխա-
տութեան: Անցեալ տարւոյն առաջին ամ-
սոց մէջ չորս հազար տակառաշափ հանք-
ածուխ մատակարարեց այն նաւաց որ կը
յաճախեն նոյն ափունքները:

Հրոյ Երկրին, կամ մանաւանդ Մակե-
լեան նեղուցով չըլլապատեալ աշխարհաց
բնակիչքը վայրագ ու բարբարոս են, որոց
հետ մինչև հիմա անկարելի եղաւ միաբա-
նիլ: Բայց Փաթակոնացիք բոլորովին տար-
բեր են. որոնք թէպէտ աստանդական կե-
նք ու որսորդութեամբ կ'ապրին, բայց
ընկերասէր ու մարդամօտի են: ասոնց թի-
ւը երթալով նուազելու վրայ է, որուն
ստոյգ պատճառը անձանթ է:

Էու-Հոսնկ լեռ 'ի Չինաստան, — Չինա-
ստանի հիւսիսային-արեւմտեան բարձրա-
գագաթն լեռանց խմբին մէջ, կը բարձրա-
նայ Էու-Հոսնկ անուամբ լեռ մը, ծովուն
մակերեւութէն 3,000 մեդր 'ի վեր ամբառ-
նալով: Մօտակայ լեռինք քան զայս կիսով
չափ ցած են, և որոշեալք յիւրեւոյն 'ի խո-
րին հովտաց և 'ի սրնթաց հեղեղատից:
Այս լեռը ընդունած է իր անունը համա-
նուն աստուածութեան անուանակոչու-
թենէ, որ կը պաշտի անդ մէկ քանի դա-
րերէ 'ի վեր: Ըստ աւանդութեան չինական
մատենից, այս աստուածացեալ անձը ծներ
էր 'ի վերջ կոյս Հան անուն թագաւորա-
կան ընտանեաց արքայութեան, որ Չինաց
չորրորդ թագաւորական ցեղն է, և որ
գաղաքացաւ յամին 221 թուականութեան
Փրկչին: զոր ամուսնացուց Մոնկի ցեղէն
կայսր մը, թագաւորեալ յամէ 420 մինչև
ցամի 480:

Էու-Հոսնկ Բեքինի մօտ տեղ մը ծնաւ,
և ամբողջ կեանքը լեռան մը վրայ անցուց,

վաստակելով մեծանիւն աշխատութեամբ
անմահացուցիչ գեղ մը գտնելու: Բայց
գործն չյաջողած՝ երբ իմացաւ որ մահը
մօտեցած է, անմահութիւն ըստած լեռան
վրայ առանձնացաւ, և անկէց ալ երկինք
բարձրացաւ: Ապա նոյն լեռը իր անուամբ
բը կոչուելով, Աինկ ցեղէն կայսր մը մե-
ծաշէն մեհեան մը կանգնեց հօն յանուն
նորաւ: Այս մեհեանին քարանց մէջ որ միւ-
շև ցայսօր կը տեսնուին նոյն կողմերը, քար
մը կայ այսպիսի գրութեամբ. Ի տասնե-
րորդի աւուր յերկրորդի լուսնի յիններոր-
դի ամի կայսերութեան Հոնկ-Չին (մարտ.
1327). որ է ըսել թէ մեհեանը նոյն տարին
վերանորոգուեր է: Ուրիշ քարի մը վրայ
ալ այսպէս նշանակուած է. Ի քսաներոր-
դի աւուր, յեօթներորդի լուսնի, 'ի քսանե-
րորդի ամի կայսերութեան Քիէն-Վոնկի
(օգոստ. 1775). որ է ըսել թէ նոյն տուն-
ները մեհեանը կործանելու վրայ էր, և
կուսքերն խեղճ վիճակի մէջ էին, ուստի
ուրիշ անգամ մ'ալ վերանորոգեցաւ մե-
հեանը: — Գրութիւնը կը գովէ տեղւոյն
ու բնութեան գեղեցկութիւնը ու գուար-
թութիւնը և յիշուածոյն վայելչութիւնը,
բայց ամենեւին խօսք չընէր իր ծագմանը,
հնութեանը ու պատմութեանը վրայ: Աս-
կայն այսչափն ստոյգ է որ 'ի կանուխ ժա-
մանակաց այդ լեռն ու այդ մեհեանը խո-
րին մեծարանաց ու յարգութեան առար-
կայ եղած են: Հօն կ'ընթանային յամենայն
կողմանց Չինաստան աշխարհի պանդխտու-
թեամբ բազմախուռն ամբոխ ժողովրդեան,
առանց միտ դնելու դժարութեանց ճանա-
պարհին՝ վասն զի հարկ էր անցնիլ լեռ-
ներէ, և ոչ մեծագումար ծախսուց՝ որ կ'ը-
լային ընծայից և խնկեղինաց համար որ
մէկտեղ կը տանէին:

Աս էին յիշատակներէն ու չէնքերէն ու-
րիշ բան մնացած չէ հիմա, բայց եթէ այն
ճամբաներն որ կը տանէին լեռան գագա-
թը, որ պանդխտաց իբրեւ օթեան կը ծա-
ռայէին: Նոյն ճանապարհաց վրայ կը տես-
նուին դարձեալ կործանեալ մեհեանաց մնա-
ցորդներ, որոնք իբրեւ կայանք էին ճամբուն
վրայ, նուիրեալք բարեպաշտութեան ու-
ղեւորաց: